

KELEMEN JÁNOS

Umberto Eco halálára

1943-ban született Kasán. Filozófus, filozófiatörténész, italianista, egyetemi tanár.

Umberto Eco életműve lezárult. Még várjuk utolsó regényét, és lesznek más posztumusz írásai, de korlátok közé nem szorítható, szinte parttalanul növekvő munkásságának a körvonalai immár adva vannak.

Természetesen nincs még itt a számadás ideje. Ehelyütt és ebben a pillanatban csak arra szorítkozhatunk, hogy megpróbáljuk felmérni, mit veszített a világ, mit veszített Olaszország, és mit veszítettünk mi az ő halálával.

Régóta a világ egyik vezető értelmiségijének számított. Egyes felmérések tükrében az elmúlt években ő volt Chomsky mellett a másik legbefolyásosabb értelmiségi a világon. Maître-penseur volt egy olyan korszakban, mely híján volt az életünk egészét átfogó, zsinórmértékül szolgáló tanításoknak, a „nagy elméleteknek” és az ezeket megfogalmazni képes gondolkodóknak.

Nem ambicionálta, hogy eljuttassa a maître-penseur szerepét, de volt világos fogalma arról, hogy mi az értelmiségi küldetése. Egyébként ő maga ezt túl nagy szónak tartotta, s inkább az értelmiségiek *funkciójáról* szeretett beszélni. Szóhasználata józanságot, higgadt ésszerűséget sugall, ami személyiségére is rávall. Nem váteszi és prófétai vonásokkal ruházta fel az értelmiségi figuráját, aki az igazság letéteményese és bizonyosságok terjesztője, hanem olyan szerepkört, „funkciót” tulajdonított neki, melynek betöltésével (s itt a funkcionalista társadalomtudomány terminusát használom) „jótekonny hatást” gyakorol a társadalmi organizmus egészére, az átfogó értelemben vett társadalmi struktúra és szellemi élet működésére. Ez a hatás a bevett tudás, a korábbi gyakorlatok és a sztereotip értelmiségi diskurzusuk szüntelen bírálatában áll. Ily módon az értelmiségi funkció gyakorlása újjító tevékenységek folytatását jelenti, melyektől nemcsak a kritika mozzanata nem választható el, de az önkritikáé sem. Az értelmiséginek — mondja Eco — az a dolga, hogy „legyen résen, hisz enciklopédiánkat naponta újra kell írni”.¹

Ezen a ponton el kell választanunk egymástól (hogy aztán újra összekapcsoljuk őket): egyfelől Ecót a tudóst és az író, másfelől Ecót a személyt és az értelmiségi közszereplőt, aki a legkülönbözőbb formákban, így az *Espresso* című lapba írt heti rovatával, aktívan részt vett hazája és a világ nagy politikai és kulturális kérdéseinek megvitatásában. Kis írásaival és nagyobb közönségnek szóló előadásaival számtalan témát érintett, s bár minden idegszálával tiltakozott a prófétaság ellen, nem kerülhette el, hogy jelzései próféciónak bizonyuljanak. 1997-ben, a harmadik évezred kilátásairól elmélkedve azt írta, hogy „Európára is valami hasonló vár”, mint

¹Umberto Eco: *A hamisság ereje*. In uő: *La Mancha és Babel* között. (Ford. Barna Imre.) Európa, Budapest, 2004, 449.

²Umberto Eco: *Őt írás az erkölcsről.* (Ford. Dorogi Katalin.) Európa, Budapest, 1998, 97.

New Yorkra, Dél-Amerikára és a világ minden olyan helyére, melyet a vándorlás és bevándorlás hullámai alakítottak: a vándorlás „akár erőszakos, akár békés, olyan, mint egy természeti jelenség: megtörténik, és senki sem lehet rá befolyással”.²

Néhány cikkében, melyet átszönek személyes emlékei, Eco többször is említést tesz Baudolinóról, szülővárosának, Alessandriának védőszentjéről, aki a nyolcadik században, jóval a város megalapítása előtt élt, és a hagyomány szerint a nem messze fekvő Villa del Foro püspöke volt. Két ellentétes identitást öltve az ő alakja tér vissza a *Baudolino* című regényben. Egy realista és józan szentet kell látnunk benne, akinek felidézésével Eco a maga eszményképét fejezi ki. Baudolino testesíti meg Alessandriának, „az eszménytelenség és a szenvedélymentesség városának” mentalitását, melynek lényege az a regula, hogy „ne higgy a titokban, ne bízz a Noumenonban”.³ „Micsoda büszkeség — teszi hozzá Eco — rádöbbenni, hogy egy ilyen nagyotmondás és mítoszok, küldetések és igazságok nélküli város fia lehet az ember!”⁴

³Umberto Eco: *La Mancha és Babel* között, i. m. 260.

⁴l. m. 261.

Akik személyesen ismerték őt, ennek a jellemzésnek a fényében könnyen rá ismernek. Arra sem nehéz rájönnünk, hogy a „ne bízz a Noumenonban” maxima, vagy „a nagyotmondás és mítoszok, a küldetések és igazságok nélküli város” dicsérete nem más, mint egy kívánatos értelmiségi magatartás figyelmünkbe ajánlása.

Talán kimondhatjuk: az Eco-regények univerzumának egyik szervező elvét éppen ennek az értelmiségi magatartásnak és antipólusának a vizsgálata alkotja. *A rózsza* nevének racionalista Vilmos mestere, aki a jelek és a világ kétértelműségét, végtelen értelmezhetőségét vallja, s aki ezért a végső bizonyosságokkal együtt saját igazságának megdönthetetlenségét is elutasítja, kétségtelenül az értelmiség ecói ideáljának a képviselője. Ahogyan az ő ellentéte és ellenfele, Jorge az, aki az univerzum és a szemiózis zártságát, az irónia és a nevetés bűnös voltát propagálva végső soron előidézi a regény cselekményének tragikus végkimenetelét, a könyvtár leégését, mindazoknak a szellemi javaknak a pusztulását, melyeket a könyvtár szimbolizál.

A Vilmos-féle értelmiségi alakjának antipólusát *A prágai temető* ben egy egész regény-univerzum testesíti meg, melyet a főszereplő, minden idők egyik legellenszenvesebb hőse, Simonini kapitány mellett csupa hasonszórú értelmiségi figura népesít be. Az *odi ergo sum* világa ez, melyben gyűlölni kell a németeket, a franciákat, az olaszokat, a papokat, a nőket, a jezsuitákat, a szabadkőműveseket, s a megszámlálhatatlan többi népet, főleg persze a zsidókat, akik magukban hordozzák az összes nép korcs vonásait. S persze a *titok* világa is ez, melyet áthatnak az összeesküvés-elméletek, nem kevésbé pedig a *noumenoné*, a hamis esszenciáké.

Tudatában vagyok annak, hogy amikor Ecót, egy értelmiségi magatartás megvalósítóját és az értelmiségi funkció teoretikusát állítom középpontba, egy lehetséges szempontot emelek ki örökségének

⁵Umberto Eco: *Opera aperta*. Bompiani, Milano, 1962. (Magyarul két kötet jelent meg hasonló címen: *A nyitott mű*. Ford. Berényi Gábor et al. Gondolat, Budapest, 1976; *Nyitott mű*. Ford. Dobilán Katalin. Európa, Budapest, 1998. Az előző a hatvanas években megjelent Eco-kötetből kínál válogatást, az utóbbi az *Opera aperta* tanulmányait tartalmazza.)

⁶Umberto Eco: *Trattato di semiotica generale*. Bompiani, Milano, 1975. (Ez egyike annak a kevés fontos könyvének, mely magyarul nem jelent meg.)

számbavételéhez. Úgy vélem azonban, hogy ez a szempont tágabban, Eco tudományos munkásságának jellemzésekor is alkalmazható.

Életművének ez az oldala a szemiotikától, a művészetelmélettől és az esztétikától kezdve a filozófián és a hermenutikán át a medievisztikáig, az irodalomelméletig és az irodalomtörténetig átfogja a humántudományok számos területét. Ez nyilvánvalóan csak annak a hihetetlenül nagy tényismeretnek az alapján volt lehetséges, melynek birtokában volt. Ugyanolyan fontos azonban, hogy ezek a területek nem elkülönült diszciplínák formájában jelennek meg kutatásaiban, hanem egységbe szerveződnek az általa képviselt vízióknak alárendelve. Ha az egységesítő elvet keressük, akkor — egyik korai könyvére, *A nyitott műre*⁵ gondolva, mely szerzőjét világszerte híressé tette — önként kínálkozik a „nyitottság” fogalma.

Ez a fogalom a műalkotások mibenlétének és értelmezhetőségének magyarázatára szolgáló elméleti és technikai eszköz, mely — ideje most már észrevennünk — mélységesen összefügg az értelmiségi funkcióval a felfogásával, melyről az eddigiekben szó volt. Hiszen a műalkotás nyitottsága által megkívánt készség az interpretáció megújítására bizonyos magatartásformát is feltételez: ugyanazt a magatartást, melyet a „résen lévő”, „enciklopédiánk újraírására kész” kritikus értelmiségi általában tanúsít.

Nyitottság és lezárttság (vagy befejezettség): a hermeneutika és interpretáció-elmélet régi ellentétpárja, de csak az avantgárd művészet és a nyomában járó elméleti munka hozta meg az áttörést „a nyitott mű”, egyáltalán a „nyitottság” számára. Utólag tudjuk, nem véletlen, hogy Eco az avantgárd művészi kísérletek tanújaként, résztvevőjeként és teoretikusaként kezdte pályáját, hogy aztán a műalkotás szűkebb értelemben vett esztétikai problémáján csakhamar túllépve eljusson az általános szemiotika területére, melynek az utóbbi félévszázadban talán a legnagyobb művelője lett. Szemiotikusi korszakának egyik főművében, az *Általános szemiotikai traktátusban* felállította az üzenet mint „nyitott forma” és a „korlátlan szemiózis” elméletét.⁶ Vilmos mester történetét ennek az elméletnek a kigondolójaként csak ő mesélhette el.

Félreértés lenne azt a primitív álláspontot tulajdonítani Ecónak, hogy a „nyitottság” és a „zárttság” oppozíciójának jegyében két értelmiségi magatartást, két esztétikai elméletet, a jelrendszerek és a jelentések kétféle koncepcióját kell szembeállítanunk egymással: egy jót és egy rosszat. Igaz, kezdetben neki tulajdonították azt az érdemet, hogy egyike volt az olvasó központú esztétikát és a parttalan értelmezés elvét zászlójukra tűző, minden objektív kritériumot elutasító relativista irányzatok előfutárainak, vagy egyenesen megalapítója volt ezeknek. Ő ezt az érdemet elhárította magától. Jól tudta, hogy a parttalan értelmezés megengedése (csakúgy, mint ennek tudományelméleti megfelelője, a „minden elmegy” elve) túlinterpretációkhoz vezet, s ugyanúgy irracionális, mint a *Foucault-ingában* vagy *A prágai temetőben* leírt összeesküvés-elméletek. Ké-

⁷Umberto Eco:
Az értelmezés határai.
(Ford. Nádor Zsófia.)
Európa, Budapest, 2013.
(Eredetileg: *I limiti
dell'interpretazione.*
Bompiani, Milano, 1990).

sőbbi műveiben ezért fordított gondot arra, hogy figyelmeztessen az értelmezés hatáira,⁷ vitába szálljon Dante ezoterikus interpretációival és a dekonstrukció olvasási gyakorlatával.

Pályája elején a művészeti avantgárd problémája mellett egy másik probléma is izgatta: belemerült a középkori esztétika és egyáltalán a középkori gondolkodás történetének tanulmányozásába. 1954-ben már szakdolgozatát is Aquinói Szent Tamás esztétikájáról írta Luigi Pareyson, a nagy torinói professzor vezetése alatt (akit vele való példaszerű mester–tanítvány kapcsolata miatt említek). A dolgozat könyv alakban megjelent változata (1956) máig jegyzett tétele a Szent Tamás bibliográfiának. Később pályakezdésének ehhez a vonalához is hű maradt: a középkori esztétika történetének szentelt könyve és Dante-tanulmányai egy nagy középkorász művei.

Befejezésül, s talán tanulságként vagy összefoglalásként, azt az értelmiségi magatartást, melynek elveit Eco megfogalmazta, s melyet maga is képviselt, hadd illusztráljam itt azzal a párbeszéddel, melyet Martini bíborossal, Milano érsekével folytatott. Két kivételes személyiség párbeszéde volt ez, mely példája lehet annak, hogyan értheti meg egymást hívő és nem-hívő, katolikus és világi ember. Eco a maga „világi vallásosságáról” beszélt, melyet az a meggyőződés táplál, hogy „egy megszemélyesült és gondviselő istenség hiányában is létezhet valamiféle vallás, vagyis lehet értelme a Szentnek, a Határnak, a kérdésnek és a várakozásnak, a szövetségnek valamivel, ami felettünk van”. Ez — mint mondja — egy erkölcsi állítás, melyhez szemantikai problémákon elmélkedve jutott el.⁸

⁸Carlo Maria Martini –
Umberto Eco:
Miben hisz, aki nem hisz?
(Ford. Dorogi Katalin,
Gál Judit.) Európa,
Budapest, 2000, 70.

VASADI PÉTER

Sóhajtások

*Isten nagy. Mindig nagyobb.
Isten szép. Mindig szebb.
...Fátylat a tükreinkre.*

*

*Ó, Ray Charles. Te vagy a
paradicsomi Georgia
dalnoka. Csupa zene,
szerelem, ahogy kiejted
a nevét: Geor-gia. Oly
édes lassúsággal, ami
már-már lehetetlen.*

*

*A költő nem ábrándozik.
Minthogy éjjel-nappal
átél, lát, kap s figyel.
És hallja is, amit lát;
határtalanít.*

A VII.

*Ezt nem lehet ülve
hallgatni, végig
kell dőlni a heverőn,
csöndesen, lelassított
mozdulatokkal, nem el-
veszíteni a titkos hang-
áradást sejtető zajokat,
mocorgást, szüneteket sem;
az extázis mindenfelől
közelít. Arturo Toscanini
vezényli Beethoven ősatya
közeledtét. Nem látni, de
itt van már. Megérkezett,
mint Mózes az Ígéret Föld-
jének hegyvonulatára, egyik
csúcsról lépve át a másikra.*

Sodortatunk a VII. szimfónia
tengerhullámszásán. A mélyben
iszap-vidék hányódik, fönt
vonaglik tehetetlenségében
a rengeteg víztömeg.
...Belealszunk.
Ujjongó, súlyos elnyomatás.
...Ébredés semmi szavakra.
Beszéd. Beszéd, beszéd.
Reménytelenül sok a szó.

*

A nagy zene mindig
önmaga újra s újra
megszülető liturgiája.

Schubert-mese

A Pannon Filharmonikusoknak

Egyszer az AZ, a Gonosz
fölkapaszkodott egy
mennyei kiszögellésre,
s megvetve vascsizmás lábát,
elrikoltotta magát:
— Na, lássuk, ki veti le
a világ fejedelmét!
Ki taszítja innen alá!

A háttérből, a legsoványabb
felhő mögül kiáltás
hallatszott: — Itt vagyok
én, a vesszőcske, hallgasd
csak, mitől hullasz
alá tüstént, nagyuram!

Schubert felhőbe rejtett
kis csapatával rázendített
ünnepi rögtönzéseire, a
kitörő öröm muzsikájára.

AZ sem hagyta magát.
Nagy zenei bújócška
kezdődött, Schubert,

*a zseniális kislegény
hol itt, hol ott
bukkant föl, jobbában
a karmesteri pálcával,
baljában a madárszárny-
ként csapkodó kotta-
lapokkal, ajkán
győzelme énekeivel;*

*őt magát továbbra
sem értette a világ,
de a gyönyörűség, mit
árnyéktalan zenéje
keltett, fénykoszorúba
vonta a földet.
AZ pedig eltűnt.*